

INSECT EN DIALECT:

RENAMINGEN VOOR DE LIBEL IN DE NEDERLANDSE DIALECTEN

Inleiding

Als gast in dit blad, lijkt het me zinvol allereerst het instituut waaraan ik werkzaam ben in het kort aan u voor te stellen. Het valt immers te vrezen dat slechts weinigen onder u het P.J. Meertens-Instituut (PJMI) kennen, en een zo mogelijk nog kleiner aantal zal vertrouwd zijn met de doelstellingen en methoden van dat instituut.

Het PJMI, genoemd naar de eerste directeur en gevestigd aan de Keizersgracht 569-571 te Amsterdam, is geen universitaire instelling maar een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Het is dan ook in eerste instantie een onderzoeksinstituut, dat zich bezighoudt met het verzamelen, conserveren, ontsluiten, bewerken en bestuderen van materiaal op het gebied van de afdelingen Dialectologie, Volkskunde, Naamkunde en nederzettingsgeschiedenis. Hoewel het PJMI dus geen directe onderwijsstaak heeft, wordt het dikwijls betrokken bij projecten van universitaire of HBO-instituten, terwijl ook vele individuele onderzoekers, studenten, scholieren en andere belangstellenden de weg naar de aanwezige materiaalverzamelingen, know-how en bibliotheek weten te vinden. Zo ook de heer M. Th. Wasscher, die bij de voorbereiding van de officiële libellenamenlijst in ons dialectmateriaal inspiratie kwam zoeken.

De afdeling Dialectologie van het PJMI verzamelt en onderzoekt dialectgegevens uit het gehele Nederlandse taalgebied. Het verzamelen gebeurt zowel door het versturen van vragenlijsten aan vrijwillige correspondenten (de schriftelijke, zgn. indirecte methode), als door bezoeken aan dialectsprekers (de mondelinge, zgn. directe methode), waarbij de taperecorder een onschatbaar hulpmiddel vormt. Het aldus verkregen taalmateriaal wordt op verschillende manieren bestudeerd; men kan zijn aandacht richten op de klanken en klanksystemen (fonetiek, fonologie), op de woordvorming (morfologie), op de woorden als geheel en hun betekenissen (lexicologie, semantiek) en op de wijze waarop woorden tot zinnen worden gerangschikt (syntaxis). Onderzoek van dialecten is van groot belang voor de taalkunde,

omdat dialecten natuurlijke, levende talen zijn, die in hun ontwikkeling niet geremd worden door normen en schrijftradities, zoals dat met de standaardtaal, het Algemeen (Beschaafd) Nederlands (AN of ABN) wél het geval is. De dialectoloog brengt de onderzochte verschijnselen (meestal letterlijk) in kaart, zodat een beeld ontstaat van de regionale variatie. Uit een groot aantal dergelijke kaarten kunnen conclusies getrokken worden over de interne en externe factoren die een rol spelen bij de ontwikkelingen en veranderingen in de taal.

In het nu volgende zullen we ons alleen bezighouden met woorden en woordtypen (lexicologie), hun betekenis (semantiek) en hun regionale verspreiding. Al het materiaal is volgens de indirecte methode, dus schriftelijk, ingezameld.

Lijst van dialectbenamingen voor de libel

Op vragenlijst 27 (1955) van de afdeling Dialectologie van het PJMI werd onder nr. 13 de volgende vraag gesteld:

"Hoe noemt men het insect met grote gazige vleugels en een lang slank lijf, dat vooral in de buurt van water rondvliegt en schijnbaar onbewegelijk in de lucht kan staan? Er zijn verschillende soorten die men in de regel niet onderscheidt. Wel kent men meestal de grote (die bruinachtig is, tot 7 cm lang) en de kleinere (dikwijls met blauwe en zwarte banden over het lijf, ± 5 cm lang). Als men bij U beide onderscheidt, hoe noemt men dan:

a. de grotere

b. de kleinere ?

(Enkele van de voorkomende namen zijn: libel, waterjuffer, glazenmaker.)"

Uit de antwoorden op deze vraag blijkt allereerst, dat slechts een zeer klein aantal correspondenten een verschil tussen a en b heeft aangegeven. Voorzover men onderscheid maakt, gebeurt dat meestal door "grote" resp. "kleine" aan hetzelfde woord toe te voegen. In de enkele gevallen dat er werkelijk verschillende woorden worden opgegeven, gaat het om "libel" of "glazenmaker" voor de grote, tegenover een vorm met "-juffer(tje)" voor de kleinere soort. Hun aantal is echter te gering om consequent onderscheid tussen beide soorten te kunnen maken. In de lijst is daarom noodgedwongen ieder gegeven ant-

woord opgevat als een naam voor "de" libel in het algemeen.

In de onderstaande lijst vindt u alle in het materiaal voorkomende namen, zoveel mogelijk gegroepeerd naar de belangrijkste naamsbestanddelen. In het kopje staat telkens de genormaliseerde (standaardtaal-)vorm, daaronder volgen de vormen zoals onze correspondenten die opgaven. Tussen haakjes volgt dan ófwel de mededeling "krt." en een onderstreepte, genormaliseerde vorm waarmee verwezen wordt naar het hierna te bespreken kaartje, ófwel een getal en een of meer letters, waarmee u de frequentie van de benaming kunt aflezen, alsmede de provincie(s) waarin zij werd aangetroffen. De aanduiding "(2, F)" wil dus zeggen: deze benaming is tweemaal in Friesland opgegeven; enz.

1. -BIJTER/ STEKER

blaarebieter (krt. blarenbijter), blenebieter (id.), bakkebieter (1, F), kuoestebijter (1, NB), kull'nbbieter (id.), peertebbieter (krt. paardebieter), peerdesteker (id.), hynstebiter (krt. hynstebiter), wartebiter (krt. wrattenbijter), warterbijter (id.), wattenbiter (id.), woadebieter (id.), woerdebieter (id.), wortebbieter (id.), wrattenbijter (id.), hoartebiter (id.), schraeljebbieter (1, Z), negensteker (1, NB), ogensteker (3, D).

2. BLAUW PAARDJE

blaupide (16, Gr.), blauwpeerdje (28, Gr, D, NH, U), blou pērdagies (1, ZH), blōupārdje (1, F), blau-ynske (1, F).

3. DONDER-

donderhout (krt. donder-), dōnnerbolten (id.), dōnderkoppen (id.), dunderbolt (id.), dunmerkop (id.), tongerbōut (krt. tonger-), tongerskōden (id.), tongerskar (id.).

4. GARE PAAP

gare paap (krt. gare paap).

5. GLAS-/GLAZEN-

glase juffers (1, Z), glassnijer/glazesnijder (krt. glassnijder), glazenier (1, ZH), glazenmaker (435, heel Nederland), gelzemaker (1, NH), glazenwasser (115, heel Nederland), glazeren hout (1, NB), glazesjiejēr (krt. glassnijder), glazewiek (1, NH), glazewipper (2, O, NB), gleizebiter (1, NH), gloazebieter (1, G).

6. HOOI-/GRAS-

grasmaaiers (3, U, ZH), grassnijer (1, NB), oymaler (1, Z), hooimaaiër (1, L), hooiwagen (9, NH, ZH, O, Z, NB).

7. IJZEREN-

ijzeren bout (1, NB), ijzere peerd (2, NB), ijzeren veulen (1, NB).

8. JUFFER(KE)/JUFFROUW

juffer(ke) (64, heel Nederland), juffertje in 't groen (1, ZH), juffrouw (1, L), joengfer (1, L). (Zie ook onder WATER-)

9. KLEERMAKER/SNIJDER

kleermaker (1, Z), naaiier (krt. naaiier), naaldnaaiier (2, Z), oogenaaiier (3, Z), paardenaaiier (1, Z), rietnaaiier (1, Z), schnieder (krt. snijder), schier (id.), sjeer (id.), sjier (id.), snër (id.), snip-snap-snjër (5, NB), snijer (krt. snijder), poppeschuur (4, L), pupschnieder (7, L), geldsnieder (1, 0), hoor-sjnier (2, L).

10. KOE-

koueskâden (1, F), koëskalt (1, F), kousteert (1, G).

11. KOREN-

korenbeest (krt. koren-), korenbout (id.), korenbouwer (id.), korenbijter (id.), korendanser (id.), korenaar (id.), korenmaker (id.), korepikker (id.), korevlinder (id.).

12. LANGPOOT

langbender (1, NB), langpoter (12, NH, Gld, Z).

13. LIBEL

libel(1e) (126, heel Nederland).

14. NAALD-

naalde (3, Z), naaldekokker (3, Z), naaldenmakers (1, Z).

15. "NOTABELEN"

dokter (1, L), dominee (3, F, ZH, NB), heer (3, L), heerteën (1, F), kaptein (1, 0), masterke (1, F). (Mogelijk hoort ook juffer in deze groep thuis)

16. PAARD

paardje (4, 0, D, ZH), peerdje (12, Gr, 0), peertien (9, D, F), pidje (3, Gr), pirmaantje (2, Gr), hynderke (3, F), oosterpeerdje (3, 0), sjeespeerdje (8, Gr), seespitje (5, Gr), zeepeerdje (4, Gr, D, Gld), peerdehingst (1, 0), peerdesjeeske (5, Gr), hynstepoat (1, F).

17. PAPEGAAI

pappegaai (2, L), pãapãgaãj (1, L).

18. SPAANSE-

spaansen arie (5, Z), spaanse juffrouw (2, L), spaanse vlieg (2, L), spaozen hier (2, L).

19. SPEK-

spekgedief (2, ZH) (niet op krt.), spekmaaijer (krt. spek-), spekmoef (id.), spekmug (2, D, NB) (niet op krt.), speksnijer (2, L) (niet op krt.), spekvreter (krt. spek-).

20. SPELD-

spellemaaker (krt. speldemaker), spellewever (krt. speldewe-
ver).

21. "VLEIEGTUIG"

fleanmasine (1, F), vliegmachien (1, ZH), tewé dekker (1, L).

22. WATER-

waterhond (2, NB), waterjuffer (127, heel Nederland), waterwiefke (1, Gr), waoterkieker (1, Gr), waternaalde (1, Z), waterneefies (1, Gr), watersnuffel (1, L), watervlinder (1, Gld)

23. OVERIGE NAMEN

(in deze groep en de volgende is de frequentie steeds 1, tenzij anders vermeld), brommerd (NB), emelendrietter (Gld), hooreik (2, L), hopke (5, F), ingeltsje (2, F, L), janker (NB), knoester (NH), kromgat (Z), kousebreier (NB), langskont (F), meulenèr (ZH), oorlogsbiest (Gld), ossendriever (2, Gld), pausebant (ZH), rombout (ZH), weintsje (F), wientemper/wientempel/fietemper (krt. wientemper), willepien/gillepien (0).

24. MOGELIJKE VERWARRINGEN MET ANDERE INSECTENNAMEN

blienden (D), blinder (0), bloedzuiger (0), Fliplandse mokke/St. Philipslandse mug (3, Z), kattendieker (Z), langpotige mug (3, NH), gaasmuggen (F), horrelvlieg (2, D), horzel (Z), muggen (4, Z, NB, Gld), paardemug (Z), paardevlieg (4, NH), peunevogel (0), schrijvertje (ZH), sluipwesp (U), snuffeldèr (L), sprinkhaan (NB), tor (ZH), trilvlieg (D), zweefvlieg (Z).

Het kaartje

Door de hierboven gegeven groepering van de namen hoop ik u enig inzicht te hebben gegeven in de betekenis van een aantal op het eerste oog wellicht onbegrijpelijke namen. Tevens hebt u een indruk van de frequentie en de geografische spreiding. Toch ontstaat een werkelijk helder beeld van die verspreiding en de omvang van groepen pas, als de gegevens op een kaart

worden weergegeven. De grote omvang van het namenmateriaal, gecombineerd met de technische beperkingen die aan een kaart op klein formaat nu eenmaal gesteld moeten worden, maakte het onmogelijk u bij dit artikeltje een complete kaart te laten zien. Om u toch een blik op de taalgeografische toestand te gunnen, heb ik op bijgaand kaartje een paar benamingstypen schetsmatig weergegeven.

De twee kleine gebiedjes in Groningen en Friesland, aangegeven met tjonger- en donder-. In de lijst van dialectbenamingen ziet u de dialectvormen die in deze gebiedjes voorkomen. Interessant is het optreden van -bolt/-bout als tweede lid. Dit woord betekent zoiets als 'staaf', maar werd ook gebruikt voor een wigvormig soort fossiel, waarvan men geloofde dat het bij blikseminslag in de grond terecht was gekomen. Deze dondersteen vinden we in het Engels nog altijd terug als thunderbolt. Toch is het in dit geval niet waarschijnlijk dat de libel met een bliksemstraal wordt vergeleken, omdat het woorddeel bout ook in andere combinaties voorkomt (zie b.v. onder 5, 7 en 11 van de lijst). Van de overige vormen behoeft alleen het Friese skâden, skar misschien uitleg: het betekent 'schaduw'. Het is wel duidelijk dat de libel in dit gebied met onweer in verband wordt gebracht; wellicht als voorbode ervan?

Daaronder de aan elkaar grenzende gebieden hynstebiter en paardesteker, een Friese en een Groningse naam met precies dezelfde betekenis. Aardig is dat we in dit geval enige wederzijdse beïnvloeding zien: in beide gevallen komt enkele malen de mengvorm peertebierter voor, zeven keer in het Friese, twee keer in het Groningse gebied. Motief voor de naamgeving moet wel zijn, dat men geloofde dat de libel paarden stak of beet. Mogelijk is deze mening ontstaan uit de waarneming van op insecten jagende libellen in de buurt van paarden.

Het vrij grote noordoostelijke wrattenbijter-gebied omvat wel een heleboel uitspraakvarianten, maar die betekenen toch allemaal eenduidig wrat. Er wordt wel gesuggereerd dat deze naamgeving zou berusten op verwarring met de sprinkhaan, waarvan de beet volgens het volksgeloof wratten deed verdwijnen. Als een enclave in dit gebied zien we, eveneens uit de bijter-groep, de blarenbijter, een duidelijke hoewel onrechtvaardige naam.

De twee afzonderlijke spek--gebiedjes vertonen de samenstellingen spekmaaiër, spekmof en spekvreter (daarnaast komen geïsoleerd verder zuidelijk nog enkele samenstellingen met spek voor, zie 19). Al deze woorden zijn scheldnamen voor lange, schrale mensen. De elementen mof en maaiër slaan in dit verband waarschijnlijk op de uit oostelijke streken komende (vandaar: mof) maaiërs, die in de oogsttijd op zoek naar tijdelijk werk van boerderij tot boerderij trokken.

Het Zuidhollandse koren- gebiedje kent eveneens samenstellingen met maaiër en andere woorden die op de landarbeid duiden: bouwer en pikker. De resterende vormen zijn doorzichtig genoeg, al is het speciale verband tussen libel en graangewas niet duidelijk.

Het zuiden van het land kent een groot glassnijder gebied, begrensd en gedeeltelijk doorsneden door gebieden met een woord dat 'kleermaker' betekent: naaiër en snijder. Hier doet zich het probleem voor dat in het type glassnijder ook vormen als glazensnijder voorkomen, waarbij niet meer uit te maken valt of gedacht moet worden aan 'iemand die glazen snijdt' of aan 'een snijder (=kleermaker) als van glas'. In het laatste geval zou snijder gewoon de naam voor de libel zijn en het element glazen dezelfde status hebben als in b.v. "glaase juffers" (zie 5). Overigens wordt in beide gevallen de reden van de naamgeving in dezelfde richting gezocht: de eierleggende libel, die als het ware strepen over het stille wateroppervlak trekt, zou worden vergeleken met de draad door de stof trekkende kleermaker, of de glas afkrassende glassnijder. Ik vraag mij af of deze verklaring erg waarschijnlijk is; ten eerste zal het eieren leggende wijfje toch geen voor elke dialectspreker vertrouwde verschijning zijn, ten tweede meen ik te weten dat lang niet alle soorten hun eieren op de bovenbeschreven manier leggen.

Twee grappige Limburgse gebiedjes tot slot: gare paap (d.i. 'malle r.k. geestelijke') uitgerekend rond Roermond en wellicht ingegeven door bepaalde bewegingen en kleuren van de libel, en wientemper, waarin waarschijnlijk weinigen van u onmiddellijk 'wintapper' herkend zullen hebben. Dit merkwaardige woord is in het Limburgs ook de benaming voor de gekraagde roodstaart, zodat de benaming wel zal teruggaan op een vergelijking met dit

vogeltje.

Zo zou er over menige naam in de lijst nog heel wat te vertellen zijn, maar daarmee zou dit artikeltje tot onaanvaardbare proporties uitdijen.

Besluit

Ik wil u daarom tot besluit een belofte doen en een vraag stellen. Eerst de belofte. Het voor dit artikel gebruikte materiaal zal ook worden bewerkt tot een elders te verschijnen artikel, waarin een en ander wat grondiger zal worden uitgediept, terwijl het vergezeld zal gaan van meer en betere kaarten. Zodra tijd en plaats van verschijnen zeker zijn, zal ik de redactie van dit blad daarvan in kennis stellen.

Dan mijn vraag. De enige mij bekende studie waarin het gedrag en uiterlijk van libellesoorten in verband gebracht wordt met de volksbenamingen is: G. Nitsche, Die Namen der Libelle; verschenen als Beiheft 3 van het Wörterbuch der deutschen Tiernamen; Berlijn, 1965. Veel van de hierboven genoemde naamsverklaringen zijn hieruit afkomstig, maar ik heb de indruk dat de auteur de plank nogal eens mis slaat. Indien u andere literatuur kent of op grond van U specialistische kennis zelf verklaringen hebt voor in de lijst voorkomende namen, wilt u dan zo vriendelijk zijn mij daarover te berichten? Het hiervoor genoemde toekomstige artikel kan er alleen maar bij winnen.

H. Hogerheijde, P. J. Meertens-Instituut, Afdeling Dialectologie, Postbus 19888, 1000 GW Amsterdam

